

Լ. ԽԱԶԻԿՅԱՆ

„ՅԱՂԱԳՍ ՏԱՐԵՄՏԻՆ Ի ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԷ ԱՍԱՑԵԱԼ“

Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն

Վանական մականվամբ հայտնի Հովհաննես վարդապետը ծնվել է XII դարի 70-ական թվերին Տավուշ գավառում:

XIII դարի առաջին տարիներում նա՝ որպես Մխիթար Գոշի աշակերտ շրջում է նրա հետ և անգամ դրի անցկացնում Զաքարիա սպասալարի կողմից հրավիրված դավանաբանական ժողովի հանգամանքները:

Աշակերտելով ժամանակի ամենախոշոր դիանականներից մեկին, նա երիտասարդական հասակից ճանաչվում է որպես հեղինակավոր ու դիանական վարդապետ. «համբաւ իմաստութեան սորա [Վանականի] տարածեցաւ ընդ աշխարհս. և դային առ նա յամենայն կողմանց, և ուսանէին ի նմանէ զվարս պարկեշտութեան և սրբութեան, և զգիտութիւն աստուածեղէն գրոց. և լուսաւորեալք զնային յերաքանչիւր տեղիս լոյս լինել աշխարհաց» գրում է մի ժամանակակից: Եվ իրոք, համաձայն նրա աշակերտներ՝ Կիրակոսի և Վարդանի վկայությունների նրա շուրջն էին խմբվել բազմաթիվ ուսումնասիր աշակերտներ: Վանականը շարունակում էր իր անդուլ ուսուցչական գործունեությունը անգամ մոնղոլական աշխարհավեր արշավանքների ժամանակ՝ պատասպարվելով Տավուշ բերդի մոտ գտնվող մի քարայրում:

Մոնղոլները՝ պաշարելով քարայրը՝ ստիպում են Վանականին և քարայրում պա-

տասպարված նրա աշակերտներին ու գյուղացիներին անձնատուր լինել Բալորին դերելուց, մեծ զրկանքների ենթարկելուց հետո՝ Մոնղոլները վաճառում են Վանականին Գաղ բերդի քրիստոնյաներին 50 դահեկանով: Այնուհետև, հաստատվելով իր կառուցած Խորանաշատ վանքում, Վանականը շարունակում է իր մանկավարժական ու դիտական գործունեությունը միջև մահ: Մահանում է նա 1251 թվի մարտի 18-ին:

Վանական վարդապետը թողել է գրական հարուստ ժառանգություն. սակայն նրա գործերից ամենաարժեքավորները ցարդ կորած են: Կորած է նրա պատմությունը, որը համաձայն Կիրակոսի ու Վարդանի վկայության՝ Մոնղոլների և Հայաստանում կատարած նրանց արշավանքների համար մեծ արժեք ունեցող աղբյուր է եղել Կորել է նաև Զաքարիա սպասալարի հրավիրված դավանաբանական ժողովի ղեկավարի նրա նկարագրությունը, որը նույնպես արժեքավոր աղբյուր է եղել հայ հոգևորականության լուսավորչական և քաղկեղոնական թևերի պայքարն ուսումնասիրելու համար:

Պահպանվել են և հասել մեզ Վանականի «Համեմատութիւն հնոյ և նորոյ կտակարանաց»՝ «Մեկնութիւն գրոյն Յովբայ», «Ուրախացիր պսակ կուսից շարականի տեսութիւն», «Խրատ դաւանութեան», «Պատճառ առաջաւորաց պահոց» և մեզ հետաքրքրող «Յաղագս տարեմտին» աշխատությունները:

«Յաղագս տարեմտին», աշխատությունը մեղ հասած գործերի մեջ լավագույն տեղերից մեկն է գրավում և ցայտուն կերպով ցույց է տալիս մեր բանասիրության միայն նեղ շրջաններին հայտնի Վանական վարդապետի գրչի ուժն ու գիտական կարողությունները:

Աշխատությունը ծանոթ է եղել միայն սահմանափակ թվով մասնագետներին. որոշ մեջբերումներ է անում այնտեղից Ղ. Ալիշանն իր «Հին հավատք» ուսումնասիրության մեջ¹⁾, որից և օգտվում է պրոֆ. Արեղյանը²⁾: Ավելի լայն կերպով այն օգտագործվել է Պրոֆ. Գ. Խաթաթյանցի կողմից, որն իր «Арм. эпос в ист. Моисея Хоренского» աշխատության մեջ հրատարակել է Արաավազդի առասպելին վերաբերվող հատվածն ամբողջությամբ: Այսպիսով «Յաղագս տարեմտին» աշխատությունը գեուև չի գրավել մեր բանասիրության լայն շրջանների ուշադրությունը և իր հիմնական մասով մնացել է անօգտագործելի:

Աշխատության մեջ շոշափված են տարեմտի, տարվա, ամիսների, արեղակի, լուսնի, մոլորակների և մի շարք ժողովուրդների տոմարների վերաբերյալ բազմաթիվ հետաքրքիր հարցեր, և արված են այդ հարցերին գիտական բացատրություններ, որոնք՝ շարանյուսված լինելով բազմաթիվ փաստերի հետ, աշխատությունը դարձնում են արեղակների և աստղաբաշխության պատմությամբ հետաքրքրվող մասնագետների համար կարևոր սկզբնաղբյուր:

Այսպես օրինակ, չափազանց հետաքրքիր է տպագրվող տեքստում (էջ 159) բերված այն տեղեկությունը, ըստ որի վրաց և աղվանից տարեմուտը սկսվում է հայոց տարեմտից 4 օր հետո (ուրեմն օգոստոսի 15-ին): Հետաքրքիր է նույն էջում բերված այն առասպելը, ըստ որի բացատրվում է տարբեր ժողովուրդների տարեմտի տարբեր օրերով սկսվելը:

Հայ լեզվաբանության պատմության համար չափազանց կարևոր նշանակություն

ունի (էջ 158) այն միտքը, ըստ որի իրերի և երևույթների անունները արվել են համապատասխան նրանց բովանդակության:

Այս սկզբունքը հայ մատենագրության մեջ գործադրված է շատ հուուց. գեուև Մովսես Խորենացին իր պատմության մեջ բազմաթիվ տեղանուններ և տոնանուններ բացատրում է այս սկզբունքով, սակայն սկզբունքը, որպես լեզվաբանական մի գրութառաջին անգամ արտահայտված է այստեղ: Նույն ոգով և բացատրված են հեղինակի կողից հայկական ամիսների անունները:

Վանականի կողմից ճիշտ կերպով են բացատրված արեղակի խավարումը, լուսնի շարժման առանձնահատկությունները և այլն և այլն:

«Յաղագս տարեմտին» աշխատությունը շարադրված է ոչ թե ժամանակի գիտական նեղ շրջանների, այլ լայն հասարակության համար. ճառի ձևով շարադրված աշխատությունը կարդացվել է եկեղեցիներում տարեմտի օրը (օգոստոսի 11-ին) բազմաթիվ հանգիստականների ներկայությամբ: Լայն հասարակության համար շոշափել գիտական խնդիրներ, որոնք անմիջապես չէին առնչվում սովորական եկեղեցական քարոզների հետ՝ նոր և հեղինակի համար վտանգավոր քայլ էր, ուստի իղուր չէ, որ նա՝ պաշտոնական եկեղեցու հնարավոր հալածանքներից ու բամբասանքներից իրեն զերծ պահելու նպատակով, ճառի սկզբում հայտնում է, որ ոմանք կարող են տարակուսել և հարց տալ, թե «այսօրիկ հաւատոյ կամ վարուց աւուու գինչ» և պատասխանում է՝ «բազում ինչ ամենայն իրաւք, վասն զի աշխարհս ծով է, որպէս ասէ Մարգարէն, ժամանակն չափ կամ կամուրջ կամ ճանապարհ ի ծովու և այս երևելի մարդիկս ի ճանապարհի կենցաղոյս նշան բուուն հարկանելոյ, զի մի որպէս կոյր անցանիցեմք ընդ կենցաղս» (տես՝ էջ 161):

Այսպիսով ժամանակի խոշոր մատենագիր և ուսուցիչ Վանականի նպատակն է եղել ծանոթացնել լայն հասարակությանը աստղաբաշխության և տոմարի մասին եղած գիտության հետ, այդ նպատակով նա աշխատությունը կազմել է դուրբամբունի լեզ-

¹⁾ Ղ. Ալիշան «Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց», Վենետիկ, էջ 178 և 211:

²⁾ Տես Մ. Արեղյան «Հայ ժողովրդական առասպելները»:

վով. որոշ խնդիրներ ավելի հասկանալի դարձնելու համար կատարել է գեղեցիկ ու պատկերավոր համեմատութիւններ և այլն: Օրինակ, ինչքան հասկանալի ու պատկերավոր են նրա հետևյալ տողերը՝ «արեգակն բոլոր շրջի, որպէս աղաւթք, որպէս անիւ, իսկ լուսինն, ի թռիչս, որպէս թռչուն, որպէս նետ»։ Նմանազույն տողեր շատ կարելի է գտնել աշխատութեան մեջ:

«Յաղագս տարեմտին» աշխատութեան ամենահետաքրքիր մասից մեկն Արտավազի առասպելն է, որը շնորհիվ պրոֆ. Գ. Թալաթյանցի վաղուց ի վեր հայտնի է դարձել բանասիրութեանը¹⁾, սակայն, դժբախտաբար, չի օգտագործված առասպելի խորը ուսումնասիրման համար:

Հարևանցիորեն տեսնենք, թե ինչ նոր գծեր է իր մեջ պարունակում առասպելի վանականի կողմից շարադրված պատումը՝

ա) Արտավազի շղթաները լիող շներն այս պատումում կոչվում են «յարլէզներ»։ Մեր մատենագրութեան մեջ արալեզ բառի գրութեան երեք ձևեր կան. բայտ որում յուրաքանչուր հեղինակ ըստ իր գրութեան էլ հասկացել է այս բառը:

Փալասոս Բյուզանդը գրել է «առլէզ» և հասկացել է որպէս «առնող և լիող», Եգնիկն ու Անանունը գրել են «արալէզ» Արային լիող, իսկ մեր հեղինակը գերվելով «յար լեզուն» [զկապանս Արտաւազդայ] և «Արալէզ» բառերի նմանահնչունութեամբ յարալէզ է անվանում Արտավազի շներին²⁾ և հասկանում է բայտ, որպէս «յար լիող»։ Այսպիսով Արտավազի առասպելի պատումներից միայն այս պատումում Արտավազի շները կոչվում են «յարլէզներ»:

բ) Այնուհետև Վանականը հայտնում է, որ արալեզներից մեկը սպիտակ է, մյուսը՝ սև։ Այս տեղեկութիւնը տալիս են նաև «յայտմաւորքներում» կղած պատումները, որոնց հիմքը, հավանաբար, Վանականի պատումն է հանդիսացել:

1) Տե՛ս՝ проф. Г. Халатяны «Арм. эпос в ист. арм. Монсея Хоренского», 1896. Москва часть II стр. 73.

2) Արալեզները պատկերացվում էին շան կերպարանքով, այդ առթիվ Եգնիկը գրում է «...և զարլէզն, ի շանէ կիտալ տանն»:

գ) Եվ վերջապես վանականը հաղորդում է, որ Արտավազի շղթաները նավասարդի մեկին (տարեմտին) բարակում են այնքան, որ եթե դարբինները կռանը չդարկեն դատարկ սալին, և նույնատիպ գործօղութիւն չկատարեն մյուս արհեստավորները, ապա Արտավազը կ'կարի շղթաները դուրս կգա աշխարհ:

Նավասարդի մեկը վանականի ժամանակ համապատասխանում էր օգոստոսի 11-ին, սակայն հին հայկական տոմարով նա ընկնում էր դարնանամտին, երբ վերածընվում էր բնութիւնը:

Այս տեղեկութիւնները կռահել են տալիս, որ Արտավազի առասպելում պահպանվել են հեռավոր հիշողութիւնների մի մեծնող ու հարութիւն ամնող աստվածութեան մասին, որ բերում է դարուն, վերակենդանացնում է բնութիւնը, ուստի և կրում է իր վրա պողարբութեան, աճման, կյանքի ֆունկցիաները: Հավանաբար ուշ աշնանը բուսականութեան մահացման հետ մեկտեղ Արտավազին բռնում են գեվերը (Եգնիկ) կամ քաջքերը (Թորենացի) և կամ, նորագույն պատումներում, չաստվածները (բոլոր գեպքերում էլ՝ չար ողի) և շղթայում ձյունապատ Մասիսի վրա:

Մասիս (Արարատ) սարը հայ ժողովրդական հավատալիքներով, որոնք պահպանվել են մինչև XIX դարը և հարևանցիորեն նշվել Մ. Թաղիադյանի կողմից³⁾, համարվել է «մութն աշխարհ», որտեղ իշխում են չար ողիներ և որտեղ հավանաբար տեղափոխվում էին մարդիկ իրենց մահվանից հետո:

Մասիսում քաջքերի կողմից շղթայված Արտավազին մենակ չեն թողնում իր շները՝ սև և սպիտակ արալեզները, որոնց գույները կարող են ցերեկվա և գիշերվա, գարնան և ձմռան, կյանքի և մահու հակադիր ուժերի առասպելական պատկերացումները լինել. նրանք լիղում են Արտավազի շղթաները (զուցէ հուում լիղել են գին) մինչև դարնանամտին նորից դուրս է եկել Արտավազը, վերածնել աշխարհը, պարգևել

3) Տե՛ս՝ Մ. Թաղիադյան «Ճանապարհորդութիւն» Կալիթա, 1847 թ.

կյանք բուսականութուն՝ նորից մեռնելու և նորից ծնվելու համար:

Իհարկե, մեզ հասած պատումները հնարավորութուն չեն տալիս անվերապահորեն հայտարարելու, որ Արտավազը նման Արային¹⁾ հնադույն ժամանակներում պաշտվել է հայերի կողմից, որպես գարնան, բնության և պտղաբերության աստվածութուն, սակայն վերոհիշյալ փաստերն անկասկածելիորեն ցույց են տալիս, որ Արտավազի առասպելի մեզ հասած պատումներից ոչ մեկն սկզբնական չէ, և որ առասպելի որոշ մոմենտները հիշեցնում են փոքր ասիական ժողովուրդների մեջ շատ տարածված մի հնադույն աստվածության (Թամուզ՝ բարեկացիների, Դիոնիսիոս՝ հույների մոտ և այլն):

Առասպելի այս պատումը հետաքրքիր է նաև մի այլ կողմից. ըստ բոլոր պատումների Արտաշեսի թագման ժամանակ շատ-շատերը շցանկանալով ապրել իրենց սիրելի թագավորի մահվանից հետո ինքնասպանութուն են գործում ու թաղվում նրա հետ Դժվար չէ եզրակացնել, որ այս հեռավոր հիշողութուն է բարձրաստիճան մարդկանց թաղման ժամանակ մարդկային զոհեր կատարելու (այդպիսի թաղումներ Հայաստանում հայտնաբերել է Ն. Լալայանը, տես «գամբարանների պեղումները Հայաստանում»): Վանականի պատումում այդ մասը շարադրված է այնպես, որ հաստատում է վերոհիշյալ եզրակացությունը: Նա գրում է Արտաշեսի մահվան ժամանակ «ծառայքն և աղախնայքն սպանին զինքեանս ի վերայ նորա». իսկ ըստ Գ ձեռագրի՝ «և ծառայս և աղախնայս սպանէին ՚ի վերայ նորա...» Այսպիսով, մի գեղջում ինքնասպանութուն գործողները սարուկներ ու ստրկուհիներ են, իսկ մյուս գեղջում նրանք ոչ թէ ինքնասպանութուն են գործում, այլ սպանվում են այլոց կողմից:

Վանականը, աշխատութունը գրելու ժամանակ, այլ աղբյուրների հետ միասին ձեռքի տակ է ունեցել և լայնորեն օգտագործել է Անանիա Շիրակացու «Տիեզերա-

գիտութուն և Տոմար» աշխատութունը, որ լույս տեսավ Հայկ. ՍՍՌ Ժողկոմսովետին կից Պետական ձեռագրատան (Մատենադարանի) հրատարակությամբ 1940 թվին:

Ահնայա դարձնելու համար Շիրակացու աշխատության օգտագործումը Վանականի՝ կողմից բերինք օրինակներ՝

Յաղագս տարեմտին:

ա) «...եւ դարձյալ զարեզակն տեսալ կէտէն ի կէտն բոլոր ընթացեալ, ասացին «տարաւ զիմ ժամանակս»...» էջ՝ 158:

բ) «Տեսեալ զնա [զլուսին] մարդիկ յընծաիլ և ի մաշիլ. ասացին «իմ ես աւրինակ ծնընդյան և մահու» էջ՝ 162:

Տիեզերագիտութուն և Տոմար:

ա) «Տեսնելով զարեզակն շրջանէ՝ ՚ի շրջան հասեալ, իմացաւ զպակասումն աւուրցն և սսէ տարաւ...» էջ՝ 74

բ) «Տեսանելով առաջնոցն զլուսինն լցեալ և մաշեալ՝ իմացան զանցաւորութիւն կենաց իւրեանց և ասացին «է մեղ պատկեր»...» էջ՝ 75

Անանիա Շիրակացուց է վերցված նաև հայկական ամիսների անունները Հայկի որդիների և դստերի անվանց հետ կապելու առասպելը և այլն (համեմատիր՝ «Տիեզերագիտութուն և Տոմար» ԽՖ զլուս. էջ՝ 75—77, Կ զլուս, էջ՝ 94—«Յաղագս տարեմտին» էջ՝ 160, 162 և այլն):

«Յաղագս տարեմտին» աշխատութունը լայնորեն օգտագործվել է վանականի աշակերտների և այլ մատենագրերի կողմից, ուստի այն կարող է պարզել նաև աղբյուրագիտական որոշ խնդիրներ: Հատկապես այն օգտագործել են իրենց աշխատութուններում Կիրակոս Գանձակեցին և Վարդան Արևելցին¹⁾

Վանական վարդապետի «Յաղագս տարեմտին» աշխատության տեքստը կազմելու ժամանակ օգտագործել ենք երեք ձեռագրեր:

¹⁾ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի «Պատմութուն Հայոց» Թբիլիսի 1909 էջ՝ 43—44 և 200—201, Վարդան «Պատմութուն Տիեզերական», Մոսկվա 1861, էջ՝ 12, 16:

¹⁾ Տես՝ проф. Гр. Капанцян «Хетские боги у армян» Ереван 1940 г. стр. 25—27

Որպես հիմք ընդունել ենք Մատենադարանի թիվ 5561 (872) ձեռագիրը (Ա. ձեռագիր)։ Բովանդակութուն՝ Տոնապատճառ. մեզ հետաքրքրող աշխատությունը «Յազազա տարեմտին ի Վանական վարդապետէն ասացեալ» վերնագրով, բնում է ձեռագրի 271ա—276բ էջերը։

Ա. Ձեռագրի համառոտ նկարագրությունը

Թերթ. 385, մեծ. 25×17. նյութ՝ թուղթ, վիճակ՝ ֆնասված, գրություն՝ միասյուն, գիր՝ բոլորգրին անցնող միջին մեքենայան, գրիչ՝ Գրիգոր, ժամանակ՝ ԺԲ—ԺԳ դար։

Հիշատակություններ. էջ՝ 154ա «Զմեղուցե[ա]լ գրիչս՝ Գրիգորէս աղաչեմ յիշել որպէս զայր աղքատ և յամենայն բարեաց թափուր»։

էջ՝ 175բ «մի՛ ջակեր (?) եղբայր, վասն այն մանր գրեցի և յոյժ աշխատեցա, զի աչքս խոց էր անբժշկելի վասն իմ մեղացն. զհոգույս կուրութիւնս հայտնեաց աստուած ի մարմնոյս տեսութիւնս, զի եղեց նշաւակ ամենեցուն։ Զգերապայծառ վարդապետն Գրիգոր մականունն Բջնեցի կոչեցեալ՝ գեղապաճույճ և բաղմահոչակ, որ զաւրինակս շնորհեաց, յաղաթս մաղթեմ յիշել»։

Ա. ձեռագրի թերությունները շակել ենք թիվ. 4139 ձեռագրով (Բ. ձեռագիր)։ «Յազազա տարեմտին ի Վանական վարդապետէն աշխատությունը գանվում է Բ. ձեռագրի 66բ—72բ էջերում։

Բ. Ձեռագրի համառոտ նկարագրությունը

Բովանդակություն՝ Տոնապատճառ. Թերթ՝ 517. մեծ. 26 × 17,8. վիճակ՝ ֆնասված, գրություն՝ միասյուն։ Գիր՝ բոլորգրին անցնող միջին մեքենայան, գրիչ՝ Տիրացու. ժամանակ՝ ԶԺԶ (1267). տեղ՝ Հաղպատ։ Ունի ընդարձակ և շատ հետաքրքիր հիշատակարան Վարդան Արևելցու կյանքի և Տոնապատճառ կոչվող ժողովածուների ծագման պատմությունն ուսումնասիրողի համար, ուստի որոշ կրճատումներով՝ բերում ենք հիշատակարանը, էջ՝ 516բ—517ա

«Փառք սուրբ երրորդութեան ...»

Իղձք փափազանաց սիրոյն որ առ

աստուած¹⁾ ... արգարոց, անդրադապէս ներմտածի ի տէ և ի գիշ[երի], յորոց մի գոլով ի քացելոց (?) հողւոյն երջանիկ հայրն մեր և հասարակաց՝ Վարդան վարդապետն. յառաջին հեղինակացն ի մերուծա բացափայլեալ ժամանակի, յամենեցունց ոգիս արեղակնածող փայլմամբն շողիւք լուսաւորե[ա]լ ըստ բացման աչաց և աւկանջաց ներքին մարդոյն՝ արանց միանգամայն և կանանց, մեծաց և փոքունց, եկեղեցականաց և աշխարհականաց, և ամենայն չափու հասակի, նաև աւտար ազգեաց ևս։ Եւ այսպէս երկար ժամանակ ի ծերութեան հասե[ա]լ պայման բարի քաղաքաւարութեամբ կեցեալ ըստ կամացն աստուծոյ՝ ի զարդ եկեղեցւոյ և ի պարծանս ուղափառ հաւատացելոց՝ փոխեցաւ ի հանդիսան արգարոց. յիշատակ նորա աւրնութեամբ եղիցի առաջի աստուծոյ։ Վասնորոյ հող տարեալ սա յոյժ եկեղեցւոյ և նորին մանգանց վերածնելոց ի Քրիստոս, և բազում ինչ թիւրեալ ի սուրբ գրոց ուղղեաց ի մեկնչաց սրբոց։ Նաև զսաղմոսն գլխովին և զերկարությունն յայլ և յայլ մեկնչաց ի մի վայր ժողովել, կարճ և համառաւա բանիւ սեփականել զիւրահաս ընթերցողաց։ Որպես և զայս բուրաստանս ամենալիր ծաղկոցացս, պատճառս տաւնից տէրունականաց և հարցմունք սուրբ բանասիրաց՝ առաքելական և մարդարէական և աւետարանական (?), հաւաքեալք ի սուրբ արանց, որ ամբարեալ կան ի սմա, որով և ես ի[սկ] յամենայնի անարժանս և անպիտանս, որ Տիրացու անւանեցա[յ] ի նորին աշակերտացն, որ և ի սա աշխատեցայ և ըստ կարի իմ ջանացա[յ], զտէրօւնական տաւնից պատճառն որ ի սն գծադրեցաւ։ Վասնորոյ մաղթեմ զսա ժառանգողացդ, յընթ[երցողաց]դ և յաւտողացա. և յաւրինակաւ[ո]ւացդ ... հոչակաւոր սուրբ ուխտիս ի յաստուած ... Հաղբատ, թուականութեանս (?) հայոց ԶԺԶ (1267). ... տէրունական սուրբ և աստուած

1) Ձեռագրի մաշված և ցեցակեր լինելու հետևանքով, որոշ տեղեր մնում են անընթեանելի. այդ տեղերը մենք նշանակում ենք բաղմակետերով, իսկ մեր կողմից կրճատված մասերը 3 կետով։

ծընկալ նշանիս աստուածածնիս և այլ սրբոցս: Յաթոռակալութեանս տէր Յովհաննիսի մեծի հռետորի և սուրբ վերադիտողի, ի մէջ համազումար եղբայրութեանս: Եկեալ մեր ի Վանանդ գաւառէ՝ ի կարս քաղաքէ՝ պանդխտանալ աստ և բազում ինչ աշխատիլ, վասնորոյ կրկին մաղթանաւք, երեսամած աղաչանաւք հայցեմք, որ ... հանդիպիք այսմ հողեշահ խրախճանութեանս, զի խնդրէ՛ք ի Քրիստոսէ սղալեալ հանցանացն մեր թողութիւն ... և այլն»

Տեքստը կազմելու ժամանակ ձեռքի տակ ունեցել ենք նաև թիվ. 4669 (1187) ձեռագիրը (Գ. ձեռագիր), որը գրված է 1675 թվին Գրիգոր երեցի կողմից Պեղկամայում: Ձեռագիրը գանազան նյութերի ժողովածու է, մեզ հետաքրքրող աշխատությունը (որը գտնվում է ձեռագրի 22ա—29ա էջերում) ինչպես և մյուս նյութերը գրված են բազմաթիվ տառասխալներով ու կրճատումներով, որոնք երբեմն անհասկանալի են դարձնում որոշ պարբերութուններ՝

օրինակ, ձեռագրում «անունս տիրանց զնէին» փխ «անուն ըստ իրաց»

«տարուզին ժամանակս» փխ «տարաւ զիմ»
 «աննշանքն են» փխ «այն նշանք են»
 և այլն և այլն:

Չափազանց շատ են նաև ուղղագրական սխալները՝ «աւ»-երը մեծաւ մասամբ փոխարինված են օ-երով, ուստի շատ դեպքերում գրված է՝ «անուանեցօ» (անուանեցաւ), «օուր» (աւուր): «Դ»-ի և «Տ»-ի փոխարեն հաճախ գրված է «Թ» (ընթանեաց, քաղքեութիւն, կարմոս): «Գ»-ի փոխարեն «Ք» (սուք, թարգման, աւաք) և այլն:

Վերոհիշեալ նկատառումներով, տարբերակներ ի մէջ մենք նշեցինք Գ. ձեռագրի միայն այն տարբերությունները, որոնք կարող են այլ իմաստ տալ տեքստին:

Արտավազդի առասպելի հատվածի տարբերակներում նշել ենք նաև Գ. Սալաթյանցի կողմից հրատարակված*) հատվածի և մեր տեքստի միջև եղող կարևոր տարբերությունները՝ X—սլոյմանական նշանի տակ:

*) Տես՝ Դ. Халатянц, «Арм. эпос в ист. Моисея Хоренского», Москва 1896, часть II. Материалы стр. 74.

ՅԱՂԱԳՍ ՏԱՐԵՄՏԻՆ Ի ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԷ ԱՍԱՑԵԱԼ

Աստուծով իմաստնացեալն Սողովմոն՝ ի գիրս իւրական զեկուցանէ մեզ յաղագս աստուծոյ ա-
 5 բարշտութեանն՝ անճառ և անհաս աստուածաբանութեամբ, այսպէս տակով՝ «աստուած իմաստութեամբ հիմունս արկ երկրի հաստատեաց զաշխարհս խորհրդով, հանճարով
 10 իւրով զանդունդս պատառեաց, և ամպք հոսեցին զանձրեալ՝ Յաղագս որոյ ի քննութիւն կամիմք մտանել տարերց և տարերաց, ժամուց 271բ

և մասանց, և կարաւտիմք աստուածաին ձեռացն և իմաստութեանն որդւոյ և հանճարոյ հոգոյն: Իմաս-
 5 տութեան խորհրդով հաստատել զտարտամ գնացս բանից մերոց և անդրնդական գթութամբքն բանալ մեզ զխորհուրդ աւուրս, և զւարթաբար անձրեալք լնուլ զծարաւի և
 10 զպասքեալ միտս մեր առ ի կարաւզ զոլ սպասաւորութեան անարկու և պաակառելի հարց և կղբարց ևս առաւել բազմաժողով ատենիս, զի յոյժ գժուարին է յաղագս աստու-

- 1. X. Բան վասն տարէմտին
- 1. Բ. Ասացեալ չիլ
- 2. Բ. Սաղամոն
- 6. Ա. աստուածաբանութեան
- 8. Գ. զհիմունս
- 11. Բ. ամբք
- 13. Ա. տարերաց չիլ

- 2. Գ. կարաւտ եմք
- 2. Բ. աստուածական
- 4. Ա. հոգոյն չիլ
- 9. Բ. անձրեալք
- 10. Բ. զմիտս
- 11. Բ. սպասատրութիւն

ծոյ խաւսել, զի անհասական է
մարդկային մտաց, թէպէտ մտացի
ոք իցէ. այլ այնքան կարէ ոք հա-
սու լինել, որքան տան մեզ ծա-
5 նաւթութիւն սուրբ զիրք: Յերիս
անձինս որոշեալ և ի մի կատա-
րեալ՝ ըստ աստուածութեանն, ըստ
տէրութեանն, ըստ արարչութեանն,
ըստ նախախնամութեանն, ըստ
10 բնութեանն, ըստ ներգործութեա-
ննն, ըստ կամացն, ըստ թագաւո-
րութեանն, ըստ իշխանութեանն,
ըստ պատուոյն, ըստ փառացն, ամե-
նայն ինչ մի բաց յանձանցն երեք
15 և մի, մի և երեք: Իսկ մարդե-
ղութիւնն որդւոյն ոչ յաւելւած և
ոչ պակասութիւն, այլ մնաց նոյն
որդի՝ որպէս է՝ ըն յաթոն հայրա-
կան. անձառ միութեամբ աստուած
20 և մարդ կասարեալ, որով աստու-
ծոյ տամք զամենայն զբարձրա-
գոյնսն և զխոնարհագոյնսն, զի
իցէ փրկութիւն մեր յաստուծոյ և
ոչ ի մարդոյ: Արդ՝ սուրբ երրոր-
25 գութեամբն ամենեքեանքն ի լի-
նելութիւն եկին, որպէս աստուա-
ծախաւս մարգարէն ասէ «ի սկզբ-
բանէ արար աստուած զերկին և
զերկիր» այսինքն՝ ի սկսանելոյ
30 եղև, ոչ էր. և ապա արար, զի մի
ասիցեն հակառակորդքն. թէ կայր
կամ ինքնին եղև, և, կամ այլ ոք
զո արարիչ, յայտ արար թէ չէր
և արար աստուած. բայց որ ի
35 սկսանելոյ լեալ իցէ, դարձեալ կա-

2. Բ. մարդկայինս
6. Ա. որոշել
10. Ա. ըստ բնութեանն չիմ
14. Բ. բաց ի
16. Բ. որդոյն
17. Ա. պակասումն
23. Ա. Բ. փրկութիւնն
26—27. Բ. աստուածախաւսն ասէ
28—29. Զ. Զ. «զերկինս և զերկիր» ուղղեցինք հա-
մաձայն ծննդոց զբքի Ա. զլիսի առաջին պար-
բերութեան
29. Բ. թէ ի սկսանելոյ
31. Ա. ասացեն
32. Ա. կամ ինքն եղէ

տարումն ունի: Մովսէս յառաջ
զերկինս ասաց արար աստուած և
ապա զերկիր, իսկ Դաւիթ՝ «զու-
տէ՛ր ի սկզբանէ զերկիր հաստա-
5 տեցեր, և գործք ձեռաց քոց եր-
կինք են»²: Նա զվերին երկինն
ասէ, որ յառաջնումն աւուրն եղև
և Դաւիթ զհաստատութիւնդ, որ
յերկրորդումն աւուրն եղև: Զի հրե-
10 ղն երկինն շուրջ գալ ասի և ոչ
այլայլիլ, և երկին՝ այլայլիլ, և ոչ
շուրջ գալ, որով ցուցանի թէ նա-
խախնամութեամբն աստուծոյ ա-
մենայն ինչ կա հաստատուն, և
15 դարձեալ անցանի, թէպէտ և յան-
գութիւնն ոչ անկանի այլ դադարի,
և յայլ կերպարանս փոխի նորոգ-
մամբ ի գալստեան տեառն, և նո-
րոյ երկին, և նորոյ երկիր, զոր
20 եսն առնեմ, կալ առաջի իմ. զի
ամենայն որ ինչ ի պէտս մեր
եղեալ է՝ անցանելով է, որպէս
և չորիս յեղանակս. զի առա-
ջին բուսուցանէ, երկրորդն հա-
25 սուցանէ, և երրորդն ի կատար
ածէ | և չորրորդն որպէս յըշտե- 27 Ձա
մարանս ժողովէ: Զնոյն և ի մեզ
է տեսանիլ՝ ըստ տղայութեան,
մանկութեան, և երիտասարդու-
30 թեան և ծերութեան, որպէս և ա-
րեգակն ելանելովն և բարձրանա-
լովն և մտանելովն զնոյն տայ ա-
պացոյց: Արդ զամենայն արար
աստուած ի վեց աւուր, թէպէտ
35 կարող էր ի վայրկեան ժամու առ-
նել՝ ո՛չ արար, այլ զամենայն

1. Բ. կատարած
5. Բ. ձեռաց քոց շիմ
7. Բ. յառաջում
9. Բ. յերկրորդում
10. Բ. երկինքն
15. Բ. անցանէ
16. Ա. անգանի
17. Բ. կերպարան
19. Բ. և նորոյ երկիր շիմ
21. Ա. որ փիս ամենայն որ ինչ
25. Բ. ի կատարումն
34. Ա. աւր
5. Ա. վայրկան

աւուր կատարած ուրիշ եղ, որ
 իմանին, թէ արարածք են, և չի-
 նին գամագիւտ չար աղանդքն.
 քանզի վեցն խորհրդական թիւ է,
 5 զի երկու երեք է և երեք երկու
 և մին վեց, որով արարածք եղեալ
 պահին. նոյնպէս և եւթն, որ է
 հանգիստ աստուծոյ, զի նա ի ներ-
 քոյ տասնեկին սնծին է և սնծը-
 10 նունդ. վասն այնորիկ պատեն եր-
 րանցիք զեւթն, զվեցն գործեալ և
 յեւթն հանգուցեալ, որպէս վասն
 աստուծոյ զրեալ է. և այսպէս ի
 շարաթս և յաւուրս. և ի տարիս՝
 15 վեց գործել և յեւթն հանգիստ և
 թողութիւն: Զի բազում, տաւնք
 էին Հրէիցն ըստ մարմնոյ ծնունդք
 և կալք և կութք, և շինւածոց նա-
 ւակատիս, և այլս բազումս, իսկ
 20 հոգևորն շարաթն, որ խտագոյն
 առ նոսա պատի, ամսամուտ և
 ամսագլուխ, տարեմուտ և շարա-
 թամուտ և այլք յոլովք: Այլ Մով-
 սէս երիս տաւնս ի տարոջն կատա-
 25 բել հրամանաց զգլխաւորագոյնան՝
 զելիցն յեգիպտոսէ և զտաղաւա-
 րահարացն և զքաւութեանն: Իսկ
 տաւն ելիցն առաւել մեծագոյն էր
 առ նոսա, էր որ վասն ինքեանց
 30 ազատութեան և պատուոյ, և էր որ
 վասն խորհրդոյ նորոյս: Որպէս և
 ասէր աստուած՝ ամիսս այս եղիցի
 ձեզ սկիզբն ամսոց և աւրս՝ աւուրց
 և տարիս՝ տարոյ. նոքա զայն
 35 պատուէին. և զտաղաւարահարացն,
 վասն քառամնամեայ յանապատին
 տաղաւարաւքն ընակելոյ հարցն

1. Ա. որիշ եղ
 3. Բ. գամագիւտ
 6. Բ. և մին վեց չիք
 11. Բ. զեւթներորդն
 15. Բ. գործել և յեւթանն հանգչել
 18. Բ. կուտք
 27. Ա. զքաւութիւնն
 33. Բ. սկիզբն աւուրց
 34. Բ. սկիզբն տարոյ
 35. Բ. մեծարէին ին պատուէին
 37—1. Բ. ընակեցան հարք նոցա յոր պարծէին

նոցա, յորս պարծէին. և զտարե-
 կանացն, զոր ասէ մարգարէն «փնդ
 հարէք ի գլուխս ամսոց, յաւուր
 նշանաւորի տարեկանաց մերոց»⁶:
 5 Երբ դայր տարին և ՚ի կատար
 ելանէր զինքեանս ընծայեցուցա-
 նէին, և զմիմեանս թագաւորաց
 և իշխանաց մեծամեծաց ընծայք
 տարին. նաև սիրելիաց և ազգակա-
 10 նաց՝ շնորհաւորելով զառաջիկայն
 և զանցեալն գոհանաին, թէ խա-
 զաղութեամբ անցար ընդ տարիս՝
 ներքնաւք և արտաքնաւք: Զնոյն
 և մեք կատարեմք ընծակելով մի-
 15 մեանց և այլոց, ընտանեաց և աւ-
 տարաց՝, թէ հոգեկան ինչ և թէ
 մարմնական: Առնէ ինչ և հեթա-
 նոսն՝ թանձրագույն և մարմնական,
 որպէս այն, որ զհացն բոլորավեր
 20 առնել սովոր են, որպէս թէ բոլոր
 տարիս, անցեալն և որ առաջ ի 272բ
 կայ, շահաւոր և խաղաղութեամբ
 եղև և լինի, զի ի ժամանակիս սո-
 վորաբար վարիմք զայս սակաւ
 25 պատճառս աճեցուցեալ, թէ առ նո-
 սա և թէ առ այլ ազգ անդուստ
 սկսեալ:
 Իսկ թէ զինչ է տարի: Առաջին
 մարդիկն, ասեն, իմաստունք էին,
 30 անուն շատ իրացն դնէին: Տարի,
 զի յինքեան տանի դաւր, զշարաթ,
 զամիս, զչորս յեղանակս. և զար-
 ձեալ զարեգակն տեսեալ կիտէն ՚ի
 կէտն բոլոր ընթացեալ, ասացին՝
 35 «տարաւ զիմ ժամանակս»: Իսկ
 եգիպտացիքն տարի ըստ լուսնին
 առնեն, զերեսուն աւրն: Այլ և զայս
 զիտել արժան է, զի զիր անւանց

6. Ա. ընծայեցանէին
 8. Բ. ընծայք
 14. Բ. ընծակելով
 15—16. Գ. առաջաց ին աւտարաց
 16. Բ. ինչ իցէ
 20. Բ. որպէս թէ տարինակաւ
 22. Բ. շնորհաւոր ին շահաւոր
 24. Ա. սակաւ չիք
 26. Ա. անդունդ
 34. Ա. բոլորն

'ի նախնոյն Ազամայ է կենդանեաց, իսկ թիւ կենդանակերպիցդ և մոլորակացդ՝ յԱզաւրոսէ թաղաւորէ, որ թագաւորեաց առաջին 5 յորդոց անտի Սեթայ և ի սմանէ անւանեցաւ քաղզէութիւնն: Եւ զիւս գրոյ յենովքա, թէպէտ և այլք յենովսա ասնն զիր և մոլորակացդ զիւս, այլ ենովք արար նշանա- 10 զիրս կարճատունս և բազմատարս, և այնու եթող զկեանս վարուց առաջնոցն և զմարդարէութիւնն իւր, զոր պտեալ Արփաքսադ յետ ջրոյն. առաջին քաղզէացիք իմաստասի- 15 բեցին զիր և թագաւորութիւն կալեալ, և ապա որդի նորա Կայնան բազմացոյց զՔաղզէացւոցն մոլորութիւն՝ բախտ և ճակատագիր ասելով ըստ աստեղացդ և մոլորա- 20 կացդ շրջագայութեան. և որդիք նորա իբրև աստուած համարեցան զնա և երկրպագեցին նմա, և կանդնեցին նմա պատկեր ի կենդանութեան իւրում. և այս եղև սկիզբն 25 պատկերապաշտութեան: Երկրորդ՝ Արգիացիք, երրորդ՝ Եգիպտացիք, չորրորդ՝ Եբրահեցիք, հենգերորդ Փիւնիկեցիք, ապա աստուտա արար Կադմոս՝ զիր Յունաց, վասն 30 որոյ առ Սողոն, ասէ ոմն երիկեան զոյ զՅոյնս: Նոյնպէս զանազան է մուտ տարեմտից և անուն ամսոցդ, զի Եբրահեցւոց և Մակեդոնացւոց տարեմուտն ի միասին է, միով 35 աւուրք զկնի զարնան հասարակածին, իսկ Հա[յ]ոց ընդմիջել ամա-

3. Բ. յԱզաւրոսէ
 5. Ա. անդի
 6. Բ. քաղզէութիւն
 7. Բ. թէպէտ սմանք
 8. Ա. մոլորակացա
 9. Ա. ենոք
 10. Գ. կարճատունս
 12. Բ. առաջնոց և զմարդարէութիւն
 21. Բ. զաստուած
 22. Ա. երկրպագին
 22—23. Ա. կանկնեցին
 30. Բ. իրիկեան
 31. Բ. նոյնպէս և

բանն է. և ութ ազգաց՝ Եգիպտա[ցւոց], Եթովպ[ացւոց], Աթենա[ցւոց], Բիւթիւն[ացւոց], Կապադոկ[ացւոց], Վրաց և Աղուանից՝ 5 չորս աւրով զկնի Հա[յ]ոցն է, իսկ Յունացն և Ասորոցն, ընդ միջել աշնան յեղանակին է. և Հոռոմոցն յետ մտանելոյ ձմերան, և որպէս ուսաք յիմաստնոց ի բաժանել լիդ- 10 ուաց և գնաին յիւրաքանչիւր տեղիս ՀԲ [72] տանուտերացն, ըստ հետաւորութեան և մաւտաւորութեան աշխարհաց, և ժամանելոյն ի նոսա՝ զաւրն զայն տարեմուտ 15 կարգեցին | և ուսուցին որդոց 273ա իւրեանց պատել զաւրն զայն արաւք ընչից: Իսկ անուն ամսոցդ՝ են որ ի նախնեացն յանւանէ, և են որ յեղանակացդ և են որ ի 20 զիցն. քանզի Եբրահեցիք և Մակեդոնացիք զաւել աւուրքն զննն սկիզբն տարոյն, և ասնն՝ աւր առաջին և երկրորդ և երրորդ և չորրորդ և հինգերորդ և վեցերորդ 25 մուտն նիսան ամսոյ, որ թարգմանի կազմութիւն՝ զի ի հողոյ կազմեաց զԱզամ: Զնոյն և յայտ ասնէ աւրն, զի ուրբաթ ասի, որ է կազմութիւն. ասի և բաւթ այսինքն 30 սուգ և արամութիւն, վասն երանելոյն ի դրախտէն և լսելոյն, թէ հող է իր և ի հող դարձցիս⁶: Իսկ իար որ է նոյ՝ այր արդար, Սիւան, Սեմ, Թամուզն, Թարաարի, Ար- 35 բաամ. և այս հաստատ եղեալ է հրամանաւ աստուծոյ ի մարդա-

4. Ա. Աղուանից
 7. Բ. իսկ Հոռոմացոցն
 8. Բ. ձմերանն է
 9. Ա. իմաստնոցն և ի բաժանել
 16. Ա. պատել զաւրն զայն շիթ
 17. Բ. արովք
 17. Ա. իս փիս իսկ
 18. Բ. յանւանն է
 19. Ա. յեղանակացա
 22. Բ. զլուի տարո
 26. Ա. հող
 31. Ա. ի շիթ
 33. Ա. նու այր. Բ. նո այր, ուղիցիցիք՝ նոյ՝ այր

բէիցն: Իսկ Հա[յ]ոցս է ի վերայ
որդոց Հայկին, ըստ տասն ծնըն-
դոցն. հինգ արու՝ Նաւասարդն,
Հոռի, Սահմի, երեք գուտր՝ Մարի
5 և այլն, և երկու ի վերայ եղանա-
կացդ. զի Նաւասարդին նոր ասի
այսինքն սկիզբն տարոյ և դար-
ձեալ թէ արդէն աւելոյ եղանակ ի
վերա[յ]մկանացն Ովկիանու: Եւ
10 Հոռի, զի հորեն երկրագործք և
մշակք պարենն և զգինին յըշտե-
մարանս ժողովելով. զի յինն Հոռի
մուտ է աշնան և ունի կենդանա-
կերպս երկու՝ կշիւ, կարիճ, աղեղն:
15 Տիւն ժամս երկոտասան, նոյնպէս
և զիշերն: Իսկ Սահմի, զի գնա հա-
րաւաինն և գա հիւսիսաինն, և
դարձեալ իմաստուն արք սահմա-
նեն դառնս իւրեանց առ ի գալ
20 ձմերան: Եւ Տրէ, զի կրէ զիշերն
յաւրէն, զժամն և զմասունքն: Իսկ
Քաղոցն, զի արձակի խոյն ի հաւան
ըստ հանձարեղ արանց, այլ և քա-
ղի ժամն և մասունքն, զի Քաղոցի
25 տասն ձմեռնամուտ է և ունի երեք
կենդանակերպ՝ այծիղջիւր, ջրհոս,
ձուկն. տիւն ժամս ինն, զիշերն
հնգետասան: Եւ Արանց ի յունել
ձեան զլերինս և զբլուրս, ասեն՝
30 արանց է այս ճանապարհ և ոչ
կանանց. արի մարդոց է աւրս և ոչ
թուլից և վատաց: Մեհեկի զի

- 2. Ա. Հայկինն
- 4. Բ. Հոռ, Սահմ
- 5. Ա. և Բ. ձեռագրերում «եղանակացդ» բառից հե-
տո՝ լուսանցքում կա հետևյալ հավելումը «Մար-
գաց և Հրտից, որ է ստուգապէս ամենայնդ ի
վերայ եղանակացդ»: Այս հավելումը մտել է գ
ձեռագրի տեքստի մեջ:
- 7—9. Բ. և դարձեալ ... Ովկիանու Նիբ
- 11. Բ. պարենն և զգինի
- 12—16. Բ. զի յինն ... և զիշերն Նիբ
- 18. Բ. իմաստունք
- 20. Բ. ի ձմերանոյն
- 20—21. Ա. զի ասնու զիշեր յաւրէն ի ժամն և զմա-
սունքն, որպէս կրելով յինքն
- 23—28. Բ. ըստ հանձարեղ արանց ... զիշերն հնգե-
տասան Նիբ
- 31. Ա. մարդ է
- 32. 22 Մահեկի

տունկք և բոյսք, որպէս զմեռեալ
լինին՝ եղեմնապատ և ձիւնաթաղ.
Մեհեկի այսինքն ածի: Արեղ, որ-
պէս թէ յառնեն բոյսք և բանջարք
5 աստուածաինն հրամանաւն. արի
ասէ հիւսիւս և եկ հարաւ, որ է
դարնան ամիս, զի երկոտասան
մուտ է, ունի և երեք կենդանա-
կերպ՝ խոյ, ցուլ, եկաւոր. տիւն
10 ժամս երկոտասան, նոյնպէս և զի-
շերն: Իսկ Ահկի, այսինքն ահ ան-
կանի ի յառնել գետոց և ի թու-
լանալ ձեան. ահ է, ասեն, մարդոյ
ամենայն ուրէք, զի գետահարոյցք
15 է: Մարերի, որպէս թէ թաւանան
մայրիք տերևովք և ոստ | աւք և 273բ
լինին մայր թռչնոց և գազանաց:
Իսկ Մարգացն, որ է ժամանակ ա-
ձելոյ զմարդ, որ ի դաշտս և ի հո-
20 վիտս իցեն, յայգետասանս և ի բու-
րաստանս. յորժամ արեգակն առ
շամբն և կամ յետ շանն իցէ, զի
ի ԺԳ. ունի երեք կենդանակերպ՝
խեցղետին, առլուծ, կոյս. զիշերն
25 ժամս ինն և տիւ հնգետասան: Եւ
Հրտից՝ ըստ գրութեան է, զի հուր
է ոտիցն որ այրէ ներքուստ ի վեր
ջերմութիւն արեգական: Եւ ի զի-
րըս սրբոց մարգարէից այլոց ազ-
30 գաց անւանք ոչ յիշի, բայց ի
Հա[յ]ոց՝ Անդրէաս և Զաքարիա:
Իսկ Աղուան ամիս նախասարգուլ

- 2. Բ. կան վիս լինին
- 3. Ա. մահ
- 6. Ա. հիւսիւսի
- 7—11. Բ. զի երկոտասան ... և զիշերն Նիբ
- 13. Ա. ահ է Նիբ
- 14. Ա. ամենայն մարդոյ
- 15. Ա. թէ Նիբ
- 16. Բ. տերևովք
- 19. Ա. աղածելո
- 20. Ա. յայգետանի
- 22. Բ. և առ շանն
- 23. Բ. զի ի ԺԳ ... և տիւ ԺԵ
- 24. Ա. խեցղետի
- 26. Բ. հրտիցն
- 26. Բ. գրութեան
- 29. Ա. սուրբս
- 29—30. Ա. այլոց անւանք ոչ յիշի ազգաց
- 31. Ա. Անկէաս. Բ. Անդէաս

որ է նաւասարդցի, աշտինքն ի
 թոռացն է յուստերաց կամ ի դրս-
 տերաց: Իսկ Վրացն, ախածիւր որ
 ստուգարանի աշտպէս, ախաց, ա-
 5 խացի, թէ մեծ պատրոնացի: Սե-
 թիեւի, որ է Սոնեթացի, բայց սո-
 քա և յոյնք ինքեանց ամսամտաւք
 ոչ վարին, այլ ծառասարար զհեա
 երթան այլոց:

10 Իսկ Յունացն ի վերայ դիցն ան-
 ւանցն է. Դիոս, այս ի Դիոնիսիոս
 սէ, զոր որթոց և այլոց այլանդա-
 կութեանց արարիչ ասեն: Ապելիոս,
 այս Ապողոն է, Պերիտոս, այս պան
 15 է նոխազոտն:

Իսկ Հոռոմոցն ի վերայ նախ-
 նեացն է. Յունւարի, այս Յովան է
 նախնին իւրեանց: Բայց ասեն ո-
 մանք, թէ յաւուրս Մանասէի՝ նու-

20 մաս Պոս[պ]իլոս⁸ երկու ամիս յա-
 լել ի տարին Հոռոմոց, զի յառաջ
 քան զնա տասն էր. և յաւել նա
 զ[Յ]ունւարն և զՓեպրւարն: Իսկ
 Մարտն և Ապրիլն իմաստասիրաց

25 անւանք են. և Աւգոստոսն՝ թա-
 գաւորի: Բայց այսոցիկ հաւատոյ
 կամ վարուց աւդուտ զի՛նչ, ասիցէ
 ոք. բազում ինչ ամենայն իբաւք,
 վասն զի աշխարհս ծով է, որպէս

30 ասէ մարգարէն, ժամանակն չափ
 կամ կամուրջ կամ նաւ կամ ճանա-
 պարհ ի ծովու, և այս երևելի մար-
 դիկս ի ճանապարհի կենցաղոյս

նշան բուռն հարկանելոյ, զի մի
 որպէս կոյրք անցանիցեմք ընդ
 կենցաղս, այլ թէ որ յիշեն բարիք
 են՝ ի նոյն նախանձն յորդորիմք,

5 և և թէ չարք՝ զգոյշանայցեմք, վասն
 զի աւր և ախ և գիշեր վասն այն
 եղեն, զի մարդիկ իմաստասիրեա-
 ցեն, ըստ մարգարէին՝ «աւր՝ աւուր
 բղխէ զբան. և գիշեր՝ գիշերի ցու-

10 ցանէ զգիտութիւն»⁹: Եւ վասն ա-
 րեգական և լուսնի և աստեղաց
 ասաց աստուած՝ «եղիցին ի նշանս,
 և ի ժամանակս, և յաւուրս, և ի
 տարիս», վասնզի որչափ զարեղակն

15 զեր ի վերոյ դադաթան ունիմք
 զնալով՝ աւր կոչեմք զնա, զի աւրն
 պատկեր է ամսոյն և ամիսն տա-
 րոյն, զի տարին ՅԿԵ (355) աւր է.
 և յամիսն նոյնքան ժամանակք¹⁰

20 են և յաւրն այնչափ մասն.¹¹ Իսկ
 մասն արեգական մի շուրջ գալն է.
 նոյնպէս և լուսնին, մասն՝ նորա
 շուրջն է. քանզի արեգակն բոլոր
 շրջի՝ որպէս աղաւրիք, որպէս ա-

25 նիւ, իսկ լուսինն ի թոխս որպէս
 թոչուն, որպէս նեաւ Արեգակն
 մեծակն ասի կամ աւրնջեան աստղ՝
 կամ լուսոյ ակն. չափ մեծութեան
 նորա քան զցամաք երկիր: Լուսինն

30 նւաղ լոյս, իզազոյն լոյս, մթազոյն
 լոյս:

Եւ զի մաւտ յաշխարհս է, և որ-
 պէս հակի որ ծովու հանդէպ է՝
 մղազոյն երևի, և որ ցամաքի՝
 մաքրազոյն. թէպէտ ոմանք ասեն
 մրուր լուսոյ, այլ զլոյս գիտեմք

3. Բ. յիշինն
 4. Բ. նոցա փխ նոյն
 5. Ա. իսկ փխ վասն զի
 6—7. Ա. վասն այն եղեն չիմ
 9. Բ. բիւ
 9. Ա. բղխէ զբան չիմ
 10. Ա. զգիտութիւն չիմ
 11. Բ. և աստեղաց չիմ
 12—14. Զ. Զ. «եղիցին յաւուրս և ի ժամանակս և ի
 տարիս և ի նշանս», ուղղեցինք համաձայն ծննդոց
 զբքի ա գլխի 14 պարբերութեան:
 14. Ա. զի չափ զարեղակն
 19. Ա. ժամք են

1. Բ. նաւասարդցի
 5. Բ. ախացի
 5. Ա. պատրոնաց
 6. Բ. Սոնեթացի
 8. Ա. ծառաբար
 13. Ա. Ապելիոս
 16. Բ. Հոռոմացոցն
 17. Բ. է չիմ
 20. Ա. Պոսիլոս
 21. Բ. Հոռոմացոց
 24. Ա. Ապրիլին
 25. Ա. աւգոստոս
 26. Ա. այսոցիկ չիմ
 31. Ա. նաւ ճանապարհ
 32. զի փխ և
 33. Բ. ի ճանապարհին

պարզ էութիւնս: Լուսինն անաւթն է. որպէս անունն յայտ առնէ, թէ լոյս ունի, և ի հնանալն պատի դթիկամբն և ի նորանալն ի միւս 5 կողմն պատի և ի ներքս մտանէ. և տեսեալ զնա մարդիկ յընծաիլ և ի մաշիլ ասացին, իմ ես արբնակ ծնընդեան և մահու: Իսկ անմուար աստեղքն ի վերայ աւզոյդ որպէս 10 բևեռեալ են. նովաւ շարժին և շրջիին: Իսկ մուրակքն շրջագայք են և գործաւորք և տանուտէրք: Եւ խաւարումն արեգական, որ բնութեամբ լինի ի նորանալ լուսին, 15 զի ընդդէմ անցանէ, իսկ որ ոչ այսպէս՝ այն նշանք են նոր իրաց, որ ի ժամանակին լինելոց իցէ: Իսկ խաւարումն լուսնի այսպէս լինի՝ Արաւսեակն առաջի արեգա- 20 կան երթայ և փայլածուն զինի և լուսինն ի մէջ նոցա. թէ այն երկու մուրակքն յարեգական մաւտին՝ լուսինն խաւարի. և թէ քան զայս աւելի է՝ նշանք են: Եւ ասեն 25 ամպեր Ռաստ և Զանապ անուն, թէ նոքա խաւարեցուցանեն զարեգակն և զլուսինն¹: Եւ չափ բարձրութեան երկնից, որչափ յարևելից յարևմուտս՝ այնչափ մի և կէս, 30 ըստ կամարի դմբեթաձև ձգեալ Իսկ տարի արեգական, ՚ի զարնան զուգաւորութենէն ի նոյնն է. և լուսին յաւագ լրմանէն ի նոյնն, վասն զի թաւալի արեգակն յեկիցն

ի մուտս Յ [360] անգամ վասն զի թաւալմամբ զնա արեգակն ի հասարակաւրէն և Յ [360] անգամ ի զիշերի ընդ երկրաւ մինչև ցծա- 5 դումն իւր. և անաի յառաջ մի մի թաւալ յաւել. իսկ զիջականն մի մի թաւալ սակաս է: Զվից ամիսն ի տընջեան թաւալմունս յաւելու և զվից՝ ի զիշերի: Եւ առ մի 10 մի թաւալումն Շ [500] ասպարէս լինի յառաջ խաղացումն, զի այնքան է մեծութիւն նորա: Իսկ Յ [360] թաւալումն լինի ձՁՌ [180,000] ասպարէս և ՆԾ [450] թաւալումն 15 ՄԻԵՌ [225,000], վասն որոյ երկրաչափք ձՁՌ [180,000] ասպարէս ասացին զերկրի լայնութիւն և զերկայնութիւն: Ասպարէսն ըստ աւգաչափութեան է քայլս ձէ [107], 20 և զքայլն Ձ [6] ոտն, և ոտն ժՁ [16] մասն, և մղոնն է [7] ասպարէս: Եւ ըստ Պարսից ասպարէսն ձԻԳ [123] քայլ է, և գեանաչափութեամբ՝ մղոնն Ռ [1000] քայլ, և 25 խրատսին Գ [3] մղոն: Իսկ ըստ լուսնի տարին ՅԾԴ [354] աւր է, ըստ երկոտասան լրմանց իւրոց | և ամսոց, վասն: զի սա ուսոյց զերեսուն աւրն կոչել ամիս, որ ասէ իմ ես: 30 Իսկ հինգ աւրն շարահար է ի նոր տարին կամ ի նոր ամիսն: Իսկ լուսնի աւրն ԻԳ [23] ժամք են և երկու մասն, վասն զի երկու մասն աւելի ընթանայ քան զարեգակն յամենայն աւուրս: Եւ ժամն լուսնի հինգ մասն են և այս՝ սակս խո-

274բ

1. Ա. Լուսնին
 3. Ա. զհնանալն
 6. Բ. յընծաիլ
 8. Բ. անմուարքն ի վերայ
 10. Ա. բևեռ են
 11. Ա. մուրականքն
 11. Բ. մուրակքն շրջագայք որպէս գործաւորք և տանուտեարք
 15. Ա. անցանի
 18. Ա. այսպէս ոչ
 24. Ա. քայց վիս ևւ
 25. 22. զՌաստ
 32. Բ. զուգաւորութենէ
 33. Բ. ի նոյն

1—3. Ա. Յն անգամ ... հասարակաւրէն չի
 3. Ա. Յն անգամ
 7. Ա. և անդի մի թաւալ
 14. Բ. ամիս և ալյուր՝ «ասպարէզ»
 15. Ա. մի ո փիս ՄԻԵՌ
 23. Բ. ձնԳ քայլ է
 25. Ա. խրատսին
 26. Ա. լուսնին
 26. Ա. Աւր է չի
 30. Բ. է աւրն շարարկ է
 31. Ա. ի տարին
 32. Ա. լուսնին
 36. Ա. յայս

նարհութեան իւրոյ, զի շատ միջոցաւ հեռի է յարեգականէ, վասն զի նա զկամարաւն պատելով յերեսուն մասն կատարէ զժամն և սա
 5 սակա ուղեգնացութեան հինգ մասն, և հնգեակ վեցեակ լինէ, ըստ այս չափ մասին մերձ է լուսինն յերկիր քան զարեգակն: Եւ զնայ լուսինն, ոչ թաւալմամբ, այլ սողելով, և
 10 մասն լուսնի անձնաչափ տեղափոխութեամբ իւր, և այն երկու մասունք լուսնի ժողովին յամսեանն և լինին Կ [60], որ են հնգամասնեան երկոտասան ժամք, իսկ եր-
 15 կու ամիսն ՃԻ [120] մասն, որ լինի հնգամասնեայ ժամք ԻԴ [24], որ է աւր մի, և լինի երկոտասան ամիսն Զ [6] աւր: Այս մասունք են և կեսամանականք և վերածականք
 20 և դոյն դասի վեցեակ, սակա աւարտմանդ ի վեց աւր. սա լինի յարակայ հեապայ ամին. վեց աւրս այս և հինգ աւելիքն, սոքա կոչին հնգեակ և վեցեակ, և սոքաւք
 25 պարտ է գամնել զքանիս լուսնին, և յանցեալ ամէն գան ի մի և լինին երկոտասան աւր, որ կոչի վերադիր կամ յարակայ: Բայց ոչ կարէ վերադիրն գքանիս լուսնին
 30 ցուցանել, վասն զի երկամասնութեան հինգ աւրն կորընչի և ոչ կարէ բերել զթիւսն կատարեալաւ: Իսկ որ վասն արեգական շարաթանալոյ ասեն ՚ի ԻԸ [28] ամի

2. Բ. հեռի Նիվ
 3. Բ. կամարովն
 4. Ա. կատարելով
 6. Զ. Զ. և Էդ Զ եկ լինէ (?)
 10. Ա. անձաչափ
 13. Ա. լինի
 13. Բ. և ամսեանս
 16. Ա. է ամսեան
 19. Բ. և կեսք մասնականք
 19. Ա. վերածակքն
 21. Ա. սայ լին
 30. Բ. երկամասնութիւն
 31. Ա. և աւարն կոչի
 31—32. Բ. ոչ բերէ
 34. Ա. ի Նիվ

ժողովեալ մասունքն ևւթն աւր լինի, և շարաթանալ ասի նոյնպէս և լուսին ժթ [19] ամի ժողովին և լինին ևւթն և շարաթ: Եւ այսո-
 5 քիկ յերկար ժամու պետք են առ ի քննութիւն, զոր անդրէն թող- լի է:

Իսկ աւր և տիւ Մովսէս անւանեաց՝ առաջին և երկրորդ և եր-
 10 րորդ, և զմինն, առանձինն՝ շարաթ և Հեթանոսք Կուանոս. և այլ մի ըստ միոջէքն և զեւթն՝ Ափրոզիտեայ: Եւ ի հաւատալ մեծին Կոստանդիանոսի, սուրբն Սեղբատրոս
 15 առեալ զանուն շարաթուն եղ ի վերայ իւրաքանչիւրոցն, ասաց՝ միաշարաթ, երկշարաթ. այլաւքն հանդերձ: Եւ վասն լրմանցդ այսպէս ասին, թէ ի թագաւորու-
 20 թեանն Անտոնինոսի՝ Արիսիդէս Աթենացի, արար լրումն Հոռոմոց ՚ի Դ [4] ապրիլի. և ի Սեբեայ թագաւորութեանն Եգիպ[տացւոց] և Եթէոպ[ացւոց] արար Ղեոնդ՝
 25 հայրն Որոզինի: Եւ յաւուրս Աղեքսանդրի՝ Մամեայ որդւոյ՝ Որոզինէ արար լրումն տասն ամի Աքար[ացւոց] և Մակեդոն[ացւոց]:

Եւ ի թագաւորութեանն Գալլիոս-
 30 սի, Անատոլիս եպիսկոպոս արար Յուն | այ և Ասորոց: Իսկ ի թա- 275ա գաւորութեանն Կոստանդիանոսի՝ Եւսերի Կեսարու [հայրապետն] արար լրումն Բիւթ[ա]ն[ացւ]ոց և
 35 Կապադ[ովկացւ]ոց: Եւ յաւուրս որդոյ նորա, Անդրէաս¹³ եղբայր Մանգեսի եպիսկոպոսի, միաքանութիւն արար ութն ազգաց լլթ-

3—4. Գ. լուսնն ի ժթ ամին և աւարն շարաթ
 13. Ա. Ափրոզիտէ
 15. Ա. շարաթուն Նիվ
 17. Բ. և այլաւքն
 18. Ա. լրմանցա
 20. Ա. Արիսիդէս
 22. Ա. զիցն ապրիլի
 22. Ա. Սեբա
 25. Բ. Որոզինէս
 36. Ա. Անդրէ եղբայր Մազեսի

մանց իննեւտասներեկաց և կարգեաց զերկերիւրեակն: Ի նոյն ժամանակս կգաւ և յայլոց ոմանց իննսուն և հնգեակն: Իսկ ի թագաւորութեանն Յուստիանոսի ամբարշտի, որ գտեառնընդառաջնի [տաւնն] փեպրւարի յերկուսն փոխեաց երկերիւեակն Անդր[ե]այլցաւ և սխտոյ էր գլուխ ՇԹԺ [519]-եակ կանոնին: Եւ ինն ամ խափան եկաց տուժար և տաւն: Ապա էաս իմաստասէր Աղեքսանդրացի¹⁴ ժողովեաց առ ինքն երեսուն այր իւր նմանի, և յառաջ վարե[ա]լ զարվեստն Անդրէասայ, արարին ՇԼԲ [532] ամաց լրումն ի նոյն դառնալով, վասն այն անտարակուսելի է բոլորն այն: Բայց զԻրիոն¹⁵ իմաստասէրն ի զրան թագաւորին ոչ կոչեցին, սուտ և հերձուածող գոլով, և յորժամ իմաստասէրն յունաց՝ Ելոզս անուն, երբ գաւրինակն և քննել Իրիոն զմասունս հնգեակի և վեցեակի, որ ոչ երբեք լեալ էր, զի հինգ հընգեակն և վեց վեցեակն, որպէս յառաջն ասացաւ մասունք են մին՝ արեգական և մին՝ լուսնին, այլ նա հակառակ ասաց, արար զապրիէլ հնգետասան՝ ի վեշտասան և զվեց ի հինգ. արդ այն ժՁ [16]-ն չբերէ ինչ սխալ, այլ այն վեցն եղեալ ի վեց և ի հինգ տարումն

1. Ա. և կարգեաց չիւ
 3. Ա. մասանց փիս ոմանց
 4. Ա. Լի-ակն
 6. Ա. ընդ աջն
 7. Ա. փեպրւարի
 11. Բ. տուժարն
 12. Ա. յԱղեքսանդր
 13. Ա. առ ինքն չիւ
 14. Բ. այր չիւ
 15. Ա. Անդրա
 16. Բ. արարին չիւ
 19. Ա. զԻրոն
 24. Բ. մասունս
 25. Բ. լեալ է
 27. Բ. յառաջ
 30—31. Ա. Բ. ԺԵ. ԺԶ. և Զ. Զ. և Ծ
 32. Բ. սղալ

կիւրակէ ածէ մեզ որպէս և է. իսկ այն է նոցա շարաթ, ըստ Իրիոնի առնելոյն: Եւ նոքա ընդ Հրեայն զատիկ առնեն և ի սուրբ ժողովոյն նոյովքն անկանին, զի զրեալ է նոցա կանոնս, թէ ընդ խաչահանունան եղիցին: Իսկ մեք ի միւս կիւրակէն տամք և զերձանիմք, քանզի յետ ութ ամի իմաստասիրացն ապա երեկցաւ կղծումն իւրացն և Հայք յԱղղէէ Գամբացի իմաստասիրէ՝ յառաջ առեալ էին զուղղորդն և յայն ժամ ընդ սղարսից իշխանութեամբ գոլով՝ չանկան յեղծումն նոցա. եւ էր այն ՚ի տասն թւականին Հա[յ]ոց: Եւ որպէս ոչ ընկալան Հայք զչար աղանդն Քաղկեդոնի, նոյնպէս և ոչ զայս, թէպէտ յետ երեսուն ամի թագաւորեաց Ջենոն և զրեաց ամենայն ուրէք, որ անւանի հինատիկոն, որ թարգմանի միաբանութիւն ուղղափառութեան. և նոյովիցին զժողովն Քաղկեդոնի: Այսու սահմանաւ վարեցաւ Անաստաս և զսուրբ աստուածն խաչեցաւ[ն] հաստատեաց: Բայց զկնի ամենեցուն, վերոյ ասացեալն Յուստիանոս արար ժողովով 275ր ի Կոստանդինուպաւլիս, զոր հինգերորդ ժողով կոչեն, և կղծեաց զամենայն կարգս և զկրաւնս, ընդ իւր միաբանե[ա]լ զամենայն ազգս բարբարոսաց հիւսիսային, մինչև ՚ի վերս: Արար լրմունք Անանիայ և զկնի տէր Մովսէս¹⁶, և յայսմ ամենայնի ընդ մեզ էին վերք

1. Բ. կիւրակէ
 2. Ա. այն է
 5. Ա. անգանին
 11. Բ. յԱղղէ
 13. Ա. զողղորդն. Բ. զուղղորդն
 17—18. Ա. կեղորոնի փիս Քաղկեդոնի
 21. Ա. ուր անւանի
 26. Ա. խաչեցաւ
 27. Բ. վեր
 33. Ա. հիւսային, Բ. հիւսուսինն
 33. Բ. բարբարոսաց ազգս
 34. Ա. ցվերս
 36. Ա. վերք

ձժԳ[114] ամ: Եւ յորժամ մերքս
 բաժանեցան և դառումարս շրջեցին՝
 յԱրաց յերեսունն էր յայտնու-
 թիւնն. վասն այն ասեն՝ կալ թիւ
 5 մի յԱրաց ամսոյ: Եւ շրջելոյ պատ-
 ճառ ասեն ոմանք, թէ ընդ պար-
 սից իշխանութեամբ էին, իշխանքն
 կամեցան թէ ընդ նոսա յար լիցի,
 որ երկու անգամ տարեմուտ և չ
 10 պիտի առնել: Բայց Հայք աւելի
 քան զԱսորիք և զՀրեայք՝ չեն
 լեալ ընդ Պարսաւք, զի Պարսից
 տաւնն և ամիսն ի միասին շարժի
 և մեր տաւնքս անշարժ են: Եւ
 15 այլք ասեն, թէ վասն աշխատելոյ
 մանկանց ի յուսումն, զի զիւրաւ
 դասնելին՝ զիւրով արհամարհելի
 է: Եւ ոմանք թէ կամեցան ամե-
 նայնիւ բաժանել զմեզ ի Յունաց,
 20 զի մի խառնեցուք ընդ նոսա տաւ-
 նիւք կամ ամսաւք կամ տարեմ-
 տիւք: Այլ մեք աստուծոյ շնոր-
 հաւքն՝ զտերունական և զգլխաւոր
 տաւնան սեփական ի գրոց ունիմք.
 25 Եւ այս ինչ քննա նոցա կամ մեզ.
 տաւն որ յաւուրս Վարդավառին՝
 բարեկենդան առնել, կամ որ յի-
 նունքն աշունն: Բայց այս է պատ-
 ճառն, որ երբ կամեցան առնել
 30 հաժառաւտ և սեփական, և մինչ-
 դեռ էին ի ջանս մեռաւ կաթողի-
 կոսն և յետ նորա արուեստաւորն¹⁷,
 և այլ ոչ եղև ուժէք փոյթ: Իսկ ի
 ժամանակս Եսքելլոսի Աթինաց-
 35 ւոյ¹⁸ առ որով եղաւ ազոնն¹⁹, որ
 է մրցութիւն, Դոմրիազն կոչե-

3. Ա. յարանց
 5—6. Ա. և պատճառ շրջելոյն
 10. Բ. չպիտի
 13. Բ. շարժիլ
 15. Ա. թէ վասն չիլ
 17. Ա. զիւր
 18—19. Ա. ամենեկին
 20. Ա. տաւնեցուք ի խառնեցուք
 21. Ա. կամ ամսաւք չիլ
 25. Ա. սոցա
 27. Ա. բարեկենդան, Բ. բարեկենդանին
 35. Ա. ազոն
 36. Ա. մրցութեան

ցեալ, որով Հելլենացիքն վարեն
 դժամանակս իւրեանց. և հնարե-
 ցաւ զայս ի Փոտինոսէ, հրամանաւ
 Հերակլեայ, առ ի խաղաղել զխիստ
 5 պատերազմն՝ Վագէք, ասէ, մինչև
 ի տարին ուրախութեան և ապա
 ցուցցէ իւրաքանչիւր ոք զուժ իւր
 և դարուեստ, և պսակեսցի: Բայց
 Եւսեբի առ Յովաթամաւ արքայիւ
 10 ասէ այլոց բանիւ: Բայց առնեն
 զազոնն ի հինգ ամին, յորժամ
 չորքն չնու և հինգն սկսանի. և
 այս է նահանջն, որով տուժարա-
 կան արուեստն յառաջանայ ի ժո-
 15 դովումն: Այլ մեզ տարի և տարե-
 կան, որպէս թէ փրկութիւն և փրկ-
 կանք Քրիստոս է. և տարեմուտ՝
 ծննդեամբ մուտ նորա յաշխարհս,
 և չորս յեղանակ, չորեք նիւթեայ
 20 բնութիւնս, կուսական յղութիւնն,
 որպէս ձմեռն, և ծնունդն որպէս^{276ա}
 գարունն. ամառն նշանքն, աշուն
 կամաւոր անշնչանալն ի խաչին,
 աւել աւուրք հինգ զգաութիւնքս:
 25 Եւթ աւր շարաթու՝ ձայնին եւթն
 գործարանքն, երկոտասան ամիսք՝
 տիրական անդամքն ՅԿԵ[365] աւր՝
 Յ[300] յաւդուածքն. տիւ՝ աստուա-
 ծութեան լոյսն. զիշեր՝ մարդկու-
 30 թեանն եղեալ որպէս ծածկոյթ: Ընդ
 տիւ և ընդ զիշեր աւր մի՝ բանն
 մարմնովն մի Քրիստոս: Արեգակն՝
 աւետարանն: Լուսին՝ աւրէնքն,
 արաւսեակն՝ Յովանէս, զիշերա-
 35 վար՝ Պաւղոս, կենդանակերպք՝ եր-
 կոտասան առաքեալքն, եւթն մո-

3. Ա. ի Փոտինոսի հրամանէ Բ. ի Փիտիոսի հրա-
 մանէ, ուղղեցինք Վի Փոտինոսէ, հրամանաւ
 14. Բ. արուեստ
 16. Ա. փրկական փիւ փրկանք
 18. Բ. մուտն
 22. Բ. աշունն
 23. Ա. անշնչանալ
 26. Բ. գործարանք
 26. Ա. ամիսքն
 27. Գ. ՅԿԵ յօղիւուածքն
 29—30. Ա. մարդկութիւնն որպէս ծածկոյթ եղեալ
 31—32. Ա. բան մարմնով միաքս փիւ մի Քրիստոս
 36. Բ. առաքեալք

լորակքն՝ Ստեփանոսեանքն, ան-
 մուլար աստեղքն՝ մարգարէքն, եր-
 կինքն՝ երկնաւորն, երկիր՝ երկ-
 րաւորն, հուր՝ հայրն, հողմն՝ հողին,
 5 դրախտ՝ եկեղեցի, կենաց փայտ՝
 խաչն, աղբիւր՝ Տիգրիս վտակն,
 պտուղ՝ մարմինն և այլք այսպի-

սիք:
 Թէ պարծի հոռմանցին, թէ յուն-
 10 ւարի վեցն ծնաւ Քրիստոս, ոչ ինչ
 նւազ այն, զի ի նաւասարդի Ին
 [25] դծնաւդն իւր փոխեաց յաս-
 տեացս, թէ բարեբախտիկ կայսր,
 զի ի գրեալն դմարդիկ, ծնաւ
 15 ազատարարն ի ծառաութենէ, ա-
 սուել զուարճացի Արգար, զի
 գրեալ դաւանեաց զնա աստուած
 և որդի աստուծոյ:

Քննել արժան է և դայս, թէ
 20 զիմորդ եկեղեցիք հայաստանեայցս,
 ի մուտն նաւասարդի տաւն կա-
 տարեն Յովանու Ասեն թէ, թա-
 գաւորն Հա[յ]ոց Արտաշէս բարե-
 միտ երևեալ յազգի անդ իւրում,
 25 շինութիւն և խաղաղութիւն աշ-
 խարհի ամենայն ուրէք յաճախ
 յաւելեալ և սիրելի ամենեցուն և
 հոչակաւոր լեալ: Որդի մի էր նորա՝
 Արտաւազգ անուն՝ բախած ի ման-
 30 կութենէ, զոր Շիրզարն կոչեն: Եւ
 հաւրն զիտելով զի ոչ էր բաւական
 վարել զթագաւորութիւնն՝ ոչ ևտ
 նմա: Իսկ յորժամ վախճանեցաւ և
 որդի յար ինքեան ոչ մնաց՝ սուղ
 35 ծանր եղև աշխարհի, այնքան՝ զի
 բազում զէնս խորտակեալ ի վերայ

2—3. Ա. Բ. երկինք
 3. Բ. ապալ երկրաւորն
 4. Ա. հայր
 6. Ա. Բ. Տիգրին, ուղղեցինք ֆ. ձեռագրով
 14. Ա. գրեին
 16. Ա. զուարճացի
 21—22. Ա. — Բ. կատարէ
 24. Ա.—Բ. երևել
 26—27. Ա. յաւելել հաճախ
 29. Ա. Արտաւազ
 36. X շէնս

գերեզմանին և երիվարս յուլիս.
 այլ և ծառայքն և աղախնայքն
 սպանին զինքեանս ի վերայ նորա:
 Եւ զայն տեսեալ Արտաւազգայ
 5 տրամեցաւ յոյժ և ասէ շնքան
 կենդանի էր՝ զթագաւորութիւնն
 ինձ ոչ ևտ, և արդ ի մեռանելն՝
 աւերեաց զերկիր. աւէր երկրի
 զիմորդ թագաւորեցից: Եւ ապա
 10 հեծեալ յերիվար, զբաւասնաց ա-
 դադաւ, գնալ ի կողմն կամրջին
 Միամաւրի, և անդ հարեալ յայտոյն
 չարէ՝ ընկեցեալ ի կամրջէն՝ ջրա-
 սոյլ եղեալ անյայտ լինէր: Իսկ
 15 մերձ | աղայքն համբաւ այսպիսի 276ր
 վերացուցին. Աստուածքն զայրա-
 ցեալ վասն զհայրն բամբասելոյն՝
 յափշտակեցին զնա ի լեռան Մասիս
 և երկաթի կապանաւք կայ ի բան-
 20 զի, և երկու շունք՝ սև և սպիտակ՝
 յար լեզուն զկապանս նորա. այս
 է յարալէզն՝ առասպելն որ ասեն:
 Յայս յաւելուած արարին քուրմքն
 ժամանակի և ասացին, թէ երկաթի
 25 կապանքն ի տարեմտին ի մազն
 եկած լինի, և թէ կարի, արտաքս
 ելանէ և աւերէ զաշխարհս: Ապա
 աւրէնք զբեցին յազգս Հա[յ]ոց,
 ամենայն ար[տ]ւեստաւոր մի ան-

2. Բ. ծառայք և աղախնայք
 2—3. Գ. և ծառայս և աղախնեայս սպանէին ի վե-
 րայ նորա ինքեանք
 4. Բ. եւ չիք
 5. Բ. աւէր
 7. 22. ի մեռանելս
 8. X երկրիս
 10. Բ. յերիվարայ
 12. Ա. յայտուն
 12. X. Մեծամօջի
 13. Բ. ընկեցեալ
 17. Բ. բամբասելոյ
 18. Ա. լեռն
 19. Ա. կապաւք
 22. Բ. յարալէզ
 22. Ա. առասպելն չիք
 23—24. Բ. քուրմք ժամանակին
 25. Բ. ի չիք
 25—26. Ա. ի մազ ընկած
 27. X. և աւերէ չիք
 28. Բ. գրին վիս զբեցին

զամ բախել զարուեստն ի մուսն
 նաւասարդի, յաւելուած կապա-
 նացն Արտաւազդայ: Գարբին ըղ-
 սալն հարկանէ կռանաւ՝ դատարկ,
 5 ալսպէս հանդերձագործն, նոյնպէս
 և այլքն: Չայն խափանելոյ ազա-
 դաւ, սուրբ Լուսաւորիչն Գրիգոր-
 րիոս կարգեաց հաստատուն յայսմ
 աւուր տաւն մարգարէին և Մկրտ-
 10 չին Յովանու:

Արդ որովհետև հասաք յաւրս
 յայս շնորհիւ աստուծոյ խաղաղու-
 թեամբ և տաւնել արժանաւորք
 եղաք զնոյն ինքն՝ որոյ տաւնեմքս
 15 և որոց ալսաւր յիշատակ է, յիշե-
 լով զսուրբ կոյսն և զսուրբն Ստե-
 փաննոս նախավկայն, առաքելովք
 և մարգարէիւք և մարտիրոսաւք և
 նահատակաւք, վկաիւք և խոստո-
 20 վանողաւք, և որ մերն է Լուսաւո-
 րիչ բազմաշարժար նահատակն Գրի-
 գորիոս, բարէխաւս և միջնորդ
 կալցուք առ նորա գործ սուրբ եր-
 րորդութիւնն, զաւրս զայս շնոր-
 25 հաւոր առնել, և խաղաղական կե-
 նաւք անցուցանել հանուրց հա-
 ւատացելոց՝ եկեղեցականաց և աշ-
 խարհականաց, թաղաւորաց և իշ-
 խանաց, ազատաց և սամկաց, տե-
 30 բանց և ծառայից, տիկնանց և
 աղախնաց, հարստից և աղքատաց:
 Նորարարն աստուած նոր արասցէ
 զսոսա զամենեսեանն ներքոյ և

- 5. Ա. հանդերձագործն
- 7—8. Ա. Գրիգոր Լուսաւորիչն
- 9. Բ. տաւնել
- 10. Ա. Յովանու Նիլ
- 12. 2. 2. շնորհելով, ուղղեցենք՝ շնորհիւ
- 14. Ա. եղեաք
- 14. Ա. տաւնեմք
- 16—17. Բ. և Ստեփաննոս
- 19. Բ. վկաւք
- 26. Բ. անցուցանել Նիլ
- 26—27. Բ. Հայաստանեացս փիլի հաւատացելոց
- 32. Բ. աստուածն
- 33. Ա. զսոսա Նիլ
- 33. Բ. զամենեսեան

արտաքոյ, նոր և շահեկան և աճե-
 ցուն տարի և ժամանակ ածելով
 յամերամս ժամանակաց: Նոր արե-
 զակ և լուսին և աստեղք, նոր ծա-
 5 զեալ թագաւորն փառաց, նոր ո-
 ղորմութեամբ երևեալ աստեղա-
 խուսն սրբովք. և կացցէ ի միջի՝
 ձերուժ և նոր արասցէ հոգւով և
 մարմնով՝ պատկասելի զլիաւս և
 10 կատարեալ անդամոցդ. նոր ամ՝
 երկոտասան ամսաւք երկոտասան
 անդամոցդ շնորհի, և նոյն ինքն
 տարեկանն մեր Յիսուս Քրիստոս՝
 հարբ և հոգով՝ նոր տարի և նոր
 15 աւուրք բերցէ ձեզ Յիւն[365], նոյն-
 քան ոսկերացն և երակաց: Նոյն-
 պէս՝ նոր ժամք և մասունք տւրն-
 ջեան և զիշերի, նոր աւրնութիւն
 հանդիցէ ի մասունս ոսկերաց ձե-
 20 րոց, նոր խնդութիւն զգեցեալք
 երկնաւորք և երկրաւորք նոր
 բերկրանաւք ասասցեն՝ եղիցի, եղի-
 ցի: Այլ և զսերմանս բարեպաշտու-
 թեան անսխալ աճին լայնութեամբ
 25 և ընդարձակութեամբ. եւ զարմատս
 հաւատոյ անվթար, զծաղիկ յուսոյ
 անթառամ, և զպտուղ հատուց-
 մանն տոնմականաւք ձեզ՝ սպա-
 սաւորելոցդ և մեզ՝ սպասաւորացս,
 30 շնորհաւք բարոյն, հոգեկանաւք և
 մարմնականաւք, զաւրանալ հանա-
 պաղ ՚ի փառս տւողին ամենայն
 բարեաց, որում փառք յաւիտեանս
 յաւիտենից, ամէն:

- 4. Բ. աստեղք Նիլ
- 8. Բ. ոգով
- 13. Բ. տարեկանն ջիլ
- 14. Ա. հոգովք
- 15. Բ. աւր և աւուրքք
- 18. Բ. աւրնութեամբ
- 20. Ա. սգեցեալ
- 21. Ա. երկնաւք և երկրաւք
- 24. Ա. անսղալ
- 26. Բ. յուսոյն
- 27—28. Ա. հատուցման
- 29. Բ. սպասաւորացդ

ԾԱՆՈՔԱԳՐՈՒՅՑՈՒՆՆԵՐ

1. Քառասցի վերցված է հին կառնակաբանից. Առակք Սողոմոնի զլ. Գ. 19:
2. Քուղթ առ երբայեցիս. զլ. Ա. 10:
3. Գիրք Սաղմոսաց Գուրթի. 2. 4:
4. Այս հատվածը Գ ձևապահպան հարգուցում է մի քիչ այլ ձևով, որն ափսոսելի լավ է առընչվում բովանդակության հետ: Այնտեղ գրված է՝ «զնոյն և մեք առնեմք՝ ընծանելով միմեանց և այլոց, ընթանեաց և աւաճաց. թէ հոգեկան ինչ իցէ, թէ՛ մարմնական»¹⁾: Եթէ աչքի առաջ ունենանք նաև վերևի պարբերութիւնը ուր խոսվում է հրեաների կողմից իրենց իշխաններին ու թագավորներին, տարեմտին նվեր տալու սովորութիւն մասին, ապա պարզ կլինի, որ հայերը նույնպէս, նոր տարվա օրը նվերներ էին մատուցում իշխաններին («աւաճաց»):
5. Կազմուց Միլերացի—հնում համարվում էր հունական արձակի և պատմութիւն նախահայրը, ապրել է VI դարում Ն. մ. է. նրան վերագրել են առասպելական որոշ գծեր:
6. Գիրք ծննդոց. զլ. Գ. 19:
7. Վանականը ծանոթ է կելի Անանիա Շիրակացու «Տիեզերագիտութիւն և Տոմար» աշխատութիւն մեջ կղած հայկական ամիսների անվանց մասին կղած առասպելին, բայց չի բավարարվել այդ բացատրութիւնը: Նրա բացատրութիւնների համար, որպէս հիմք, ընդունված է Սարկազի վարդապետի կողմից 1084 թվին կարգավորված տոմարը. որը քիչ անց «Յայամուտւորք»-ների միջոցով ափսոսելի լայն տարածում գտավ:
 Ընդունելով սարկազի պատմութիւնը տոմարը, ըստ որի Նավասարդի մեկը համապատասխանում է Հուլյան տոմարի օգոստոսի 11-ին, վանականը՝ անկախ իր լեզվաբանական գրույթի սխալ կամ ճիշտ լինելուց, պիտի հանգեցր բնագրութիւն կարակացութիւնների, որովհետև Նավասարդի մեկը ի սկզբանե համընկնում էր ոչ թէ օգոստոսի 11-ին, այլ՝ դարնամամտին:

8. Նումա Պոմպիլուս—Հռոմեական 7 թագաւորներից երկրորդը: Հունական և հռոմեական պատմագրերը սրա անվան հետ են կապում որոշ իրավական և կրօնական պիֆորմների անցկացումը: Սրան են վերագրում նաև տոմարի կարգավորումը նա հռոմեական տարվա վրա, որն ուներ 10 ամիս և 304 օր, ափսոսանք 2 ամիս Այդպիսով, հռոմայեցոց տարին դարձավ լրիվ լուսնային տարի՝ 355 օր:
9. Գիրք սաղմոսաց Գուրթի ժԸ 19:
10. «Հայկազյան բառգրքի» հեղինակներին և պրոֆ. Հ. Աճառյանին (տես «Արմատական բառարան») հայանի են «ժամանակ» բառի՝ տարի, դարաշրջան, հասակ, օրհաս, կեանք, տարվա եղանակ, հարմար առիթ նշանակութիւնները: Բայց «Տարին ՅԳՆ օր է. և յամիսն նայնբան ժամանակը են» հատվածին վերոհիշյալ նշանակութիւններից և ոչ մեկը չի հարմարվում Ակներե է, որ ժամանակ բառը բացի վերոհիշյալներից, ունեցել է նաև երկու ժամկտ անվորութիւն նշանակութիւն:
11. Մասն բառը հայանի է վայրկյանի և վրացերեն լեզվում՝ 15 վայրկյանի նշանակութիւնը (տես՝ Հ. Աճառյան «Արմատական բառարան»): Այստեղ «ժաման» բառը գործածված է չորս բոլոր անվորութիւն նշանակութիւնը:
12. Ռասս և զանազ ամպերի մասին անգեղութիւն կա նաև Վարդան Արեւելցու պատմութիւն և սաղմոսների մեկնութիւն մեջ: Մի գեղջում նրանք հանդես են գալիս, որպէս փոթորիկ—վիշապի գլուխ և սոչ շոր դամենայն երկիրս բարբեալ է». մյուս գեղջում նրանք պատկերացվում են որպէս ամպեր՝ «Թանձր ամպըն կոչեցեալ ռասս և կամ դանապ» և պատճառ են հանդիսանում արեւի և լուսնի խավարման:
 Արեւի և լուսնի խավարման այս բացատրութիւնը սերտ աւրնչութիւն մեջ է հայ ժողովրդի հավատալիքների հետ: Անգամ XIX դարում: Վանի շրջանում հավատում էին, որ «Սատանաները (=Վիշապը) կժողովին երբեմն և կուզեն

¹⁾ Գ ձևապահպանում գ-ի և ա-ի փոխարեն թ. կամ գ-ի փոխարեն բ. գործածելը սովորական և բազմաթիվ անգամ կրկնվող սխալներից է:

օր.՝ քաղթէութիւն	սուճ
կաթմոս	թարճման և այլն:
շիթար	

* Տես՝ Վարդանի «Պատմութիւն Տիեզերական» Մոսկվա 1861, էջ, 180—պիտի լինի ոչ թէ ռասս և կամ դանապ» այլ ռասս և դանապ», զի հակառակ գեղջում «Թանձր ամպըն» հոգնակի չէր գրված լինի:

հակառ կայնել արեւուն, որպէս զի անոր լոյս երեսը շտեման մարդիկ»²։

Ռասա և դանապ ամպերի մասին. Վանականի հաղորդածը, անշուշտ հեաքբքիւր է ժողովրդի հովատալիքների և աշխարհայացքի լուսարանման համար։

13. Անդրեաս Բյուզանդացի. Երկերիւրեակ կոչված շրջանի կազմողը, որը զործածութիւն մեջ մտավ 353 թվին և որով սկսեց առաջնորդել եկեղեցին՝ եկեղեցական տոների կատարման զործում։ Երկերիւրեակը վերջացավ 552 թվին։

14. Էսա Աղեքսանդրացի. 552 թվին Անդրեսայան շրջանի սպառման շնորհիւ, ինչպես մեր հեղինակն է գրում՝ «ինն ամ խափան եկաց տուժար և տօնս Եկեղեցական տոների համար մի հաստատուն ցուցակ ստեղծելու զործը ստանձնեց Էսա Աղեքսանդրացին։ Նա 561 թվին, Աղեքսանդրիայում հրավիրեց 36 զիանականների ժողով, որտեղ և կազմվեց հինգհարյուրակը, կամ Էսայան շրջանը։

15. Իբիոն Բյուզանդացի. Սրա գլխավորութիւն թյուզանդական եկեղեցին քննարկեց Էսայան հինգհարյուրակ շրջանը և որոշ փոփոխութիւններով ընդունեց այն։

16. Մովսես Եղվարդեցի կաթողիկոսը, 584 թվին Դվինում հրավիրում է եկեղեցական ժողով, որտեղ՝ քաղաքական և դավանաբանական նկատառումներով ընդունեցին Էսայան (և ոչ՝ Իբիոնյան) շրջանը, հարմարեցնելով այն հայկական շարժական տոմարի պահանջներին։ Անանիայի անվան հիշատակութիւնն այստեղ՝ թյուրիմացութիւն արդյունք է։

17. Այս հատվածում հեղինակն ակնարկում է Անատոս Աղստեցի կաթողիկոսին, (661—697) որը 665 թվին հանձնարարում է Անանիա Շիրակացուն հայկական շարժական տոմարը դարձնել անշարժ։ Ըստ Հովհաննէս կաթողիկոսի վկայութիւն՝ Անանիան «չան ի վերայ եկեալ յաջողեցաւ ըստ ձեռնի ըստ բուրբ ազգաց պայմանի, անշուշտ՝ այսինքն հաստատուն յօրինել զկարգ հայկական տոմարի։ Սակայն կաթողիկոսի, ապա և Շիրակացու (արվեստավորի) մանկամբ խափանվեց տոմարական այդ կարևոր բարեփոխութիւնը։

18. Էսֆիլլոս Արեւացի (ծնվել է Էլեփսինում—525—456) հունական տրագիկոսի հայրը։ Նրա տրագիկոսները ստեղծվել են և անմիջականորեն կապված են՝ Դեմետրայի և Դիոնիսի պաշտամունքի հետ կապված կրօնական տոների հետ։

19. Ազոն—Հունաստանում կրօնական և քաղաքական տոների հետ կապված և պարբերաբար կրկնվող խաղեր և մրցութիւններ։

² Գ. Մրուանձտեան «Գրոց ու Բրոց» Կ. Պոլիս, 1874 թ. էջ 109։